

“กาย” ในภาษาบาลี เครื่องมือการพัฒนาปัญญา

พระมหาโกมล กมโล
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

บทนำ

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่เกิดขึ้นด้วยพระปัญญาของพระพุทธเจ้าเพื่อแก้ปัญหาชีวิตและพัฒนาสังคมให้ดีขึ้น พระพุทธศาสนาจึงเป็นเสมือนน้ำทิพย์ชโลมสังคมให้ชาวสวดอดมากขึ้น คำสอนของพระพุทธศาสนาทำให้สังคมโดยทั่วไปสงบร่มเย็น เป็นศาสนาแห่งความรู้ เพราะเป็นศาสนาแห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าจากพระปัญญาของพระองค์ และพระธรรมที่พระองค์ตรัสรู้คือ อริยสัจ ๔ ก็เป็นความจริงอย่างแท้จริง ทรงตรัสรู้โดยไม่มีใครสั่งสอน เป็นศาสนาที่เชื่อในความสามารถของคนว่ามีศักยภาพเพียงพอโดยไม่ต้องพึ่งพาอำนาจใด ๆ ภายนอก เป็นศาสนาแห่งสันติภาพอย่างแท้จริง เพราะไม่ปรากฏว่ามีสงครามเกิดขึ้นในนามของศาสนา หรือเผยแพร่ศาสนาโดยการบังคับผู้คนให้นับถือ แต่ให้เสรีภาพในการพิจารณา ให้มีปัญญากำกับการศรัทธา ลักษณะพิเศษดังกล่าวมานั้น เป็นการกล่าวถึงภาพรวมของพระพุทธศาสนา ซึ่งจุดกำเนิดของการเผยแพร่ศาสนาให้รู้แจ้งตามคำสอนของพระพุทธเจ้านั้น ต้องมีสื่อในการเผยแพร่ซึ่งอาจมีสื่อหลาย ๆ อย่างด้วยกัน และสื่อที่ยอมรับกันมากที่สุดที่ขาดไม่ได้คือภาษาที่เป็นคำพูดใช้สื่อสารกัน

ภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา

คำว่า “ศาสนา” มาจากภาษาบาลีว่า “ศาสน” แปลว่า “คำสั่งสอน” อันหมายถึงคำสอนของพระพุทธเจ้า ฉะนั้น คำว่า “พระพุทธศาสนา” จึงหมายถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้านั่นเอง และหมายถึงคำสอนหมวดสำคัญยิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงมีพระดำรัสตรัสสั่งให้คณะสงฆ์ในยุคพุทธกาลทำการสังคายนา คือ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งการบรรลุเป็นพระอริยบุคคลโดยตรงไม่เกี่ยวกับการเกิดใหม่โดยสิ้นเชิง^๑ พระธรรมคำสอนตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษา ทรงใช้ภาษาในการสื่อสารเพื่อเผยแพร่ศาสนา

ภาษาคือเครื่องมือการสื่อสารอันทรงอิทธิพลต่อวิถีชีวิตที่คนจะต้องเรียนรู้ และตระหนักว่าภาษานั้นเป็นเพียงเครื่องมือสื่อให้เข้าถึงความจริงและความประสงค์ที่ผู้ใช้ต้องการสื่อสาร ซึ่งมี

^๑ ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๗๗/๑๑๐.

รูปวิเคราะห์ว่า ภาสนติ อตถ์ เอตายาติ ภาสา, มาครภาสา^๒ แปลว่า ชื่อว่า ภาษา เพราะเป็นเครื่องกล่าวเนื้อความ มีภาษามครเป็นต้น อันเป็นภาษารักษาพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศคำสอนที่เป็นแนวทางในการปฏิบัติให้เข้าถึง มรรค ผล และพระนิพพาน ซึ่งผู้ที่สืบทอดพระพุทธศาสนา ต้องมีความรู้ความเข้าใจในหลักภาษามครอย่างแตกฉาน เพราะคำศัพท์ภาษามครมีความหลากหลายทั้งด้านความหมายและคำศัพท์ที่ใช้

พระพุทธเจ้าทรงใช้ “ภาษามคร” ปัจจุบันเรียกว่า “ภาษาบาลี” ในการเผยแผ่ศาสนา ดังปรากฏหลักฐานในคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี^๓ว่า สมมาสมพุทโธปี เตปิฏกั พุทธวจนั ตนตี อโรเปโต มาคร-ภาสายเมว อโรเปลิ^๔ แปลว่า พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษามครซึ่งเป็นภาษาที่มีแบบแผนประกาศพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก คัมภีร์สัทธัมมปกาสิ^๕ว่า ธมฺมนิรุตติสถณิตาย สภาวนิรุตติยา มาคริกาย สพุทตทานั มฺลภาสาย^๖ ๗^๔ แปลว่า ด้วยภาษามครอันเป็นภาษาดั้งเดิมของสรรพสัตว์ทั้งหลายที่ใช้พูดกันตามปกติเป็นที่รู้จักกันว่า พระชินเจ้าทรงใช้ประกาศพระธรรม ๗ ภาษาบาลีจึงได้รับเกียรติและได้รับการยกย่องว่าเป็น “สัมพุทโธวหารภาสา” คือ ภาษาที่เป็นโวหารของพระพุทธเจ้า “อริยโวหารภาสา” คือ ภาษาที่เป็นโวหารของพระอริยะ และ “ยถาภูจฺจพฺรหมโวหารภาสา” คือ ภาษาบัณฑิตกสภาวรรณ

ภาษาบาลีที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ยุคต้นๆ นั้น มีชื่อเรียกหลายอย่างมีหลักฐานที่แสดงไว้ต่างๆ กัน ดังนี้ :-

ในบทภาษนีย์ปฐมปาราชิกมีแสดงไว้ว่า อริยเกน มลลขสฺส สนฺติเก ลิกขั ปจฺจกฺขชาติ โส จ น ปฏฺวิฆานาติ อปจฺจกฺขชาติา โหติ ลิกฺขา^๗ ภิกษุบอกลาสิกขาในสำนักของชนชาวมลลขะด้วยอริย-ภาษา หากชนชาวมลลขะไม่เข้าใจ ลิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกลา คำว่า อริยภาษา ในบทภาษนีย์ปฐมปาราชิกในปาราชิกกถ์นั้น ไม่ใช่ภาษาอื่นที่ไหน พระอรธกถาจารย์กล่าวรับรองว่า อริยัก นาม อริยโวหาโร มาครภาสา^๘ เป็นภาษามครที่ชาวอริยะทั้งหลายใช้กันอยู่ในแคว้นมคธนั่นเอง เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษาบาลีที่เรารู้จักกันในปัจจุบันนี้ คือ อริยภาษา = ภาษาของชนชาวอริยะ หรือชนผู้ประเสริฐ ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค สัมโมหวิโนทนีอรธกถาและมูลฎีกานั้นได้พบการเรียกภาษาบาลีว่า ธมฺมนิรุตติบ้าง

^๒ พระอัครวังสเถระ, สัททนีติธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ, พระมหา นิมิตร ธมฺมสโร และจำรูญ ธรรมดา แปล, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), ๔๗๘.

^๓ อภ.วิ.อ.(บาลี) ๒/๔๑๕, อง.จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๓๖.

^๔ ขุ.ป.อ.(บาลี) ๑/๕-๖.

^๕ วิ.มหา.(บาลี) ๑/๕๔/๓๖.

^๖ วิ.อ.(บาลี) ๑/๕๔/๒๗๓.

สภานิรุตติบ้าง”^๗ ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอื่น ๆ กลับได้พบการเรียกชื่อภาษาบาลีต่าง ๆ เช่น มคธภาษาบ้าง ตันติภาษาบ้าง แต่ที่พบใช้มากที่สุดคือ มคธภาษา

ในอรรถกถาธรรมบทได้พบว่าท่านใช้ชื่อบาลีเป็นตันติภาษา, ที่ใช้ชื่อว่า มุลภาษา พบในอรรถกถา ปฏิสัมภิตามรรค ที่ใช้ชื่อว่า ปกติภาษา พบในวชิรพุทธฎีกา^๘ ฉะนั้น เมื่อรวมชื่อที่ได้พบทั้งหมดแล้ว จะปรากฏตามหลักฐานดังนี้ ในบาลี อรรถกถา และฎีกา พบการใช้ภาษาบาลีโดยใช้ชื่อว่า อริยภาษา ธรรมนิรุตติ สภานิรุตติ มาคธภาษา ตันติภาษา มุลภาษา และปกติภาษา

ภาษาบาลีนี้มีความหมายว่า “ภาษาที่เป็นระเบียบแบบแผน” หรือ “ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์” เป็นคำที่ใช้เจาะจงเรียกเฉพาะภาษาบาลีที่ใช้บันทึกพระไตรปิฎกเท่านั้น ส่วนภาษาบาลีที่ใช้ในคัมภีร์ อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ปกรณ์อื่น ๆ เช่นพงศาวดารเป็นต้น พอจะอนุมานเรียกว่า “ภาษาบาลี” ได้ในฐานะที่เป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธพจน์ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ดังนั้น ในปัจจุบันเมื่อเอ่ยถึง “ภาษาบาลี” จึงหมายรวมเอาทั้งภาษาบาลีที่ใช้ในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์ภาษาบาลีอื่น ๆ ทั้งหมด

เหตุผลที่พุทธศาสนิกชนในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทเชื่อว่าภาษาบาลีคือภาษามคธ เพราะว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ที่พุทธคยา แคว้นมคธ และประกาศศาสนาในตอนแรกที่แคว้นมคธ ดินแดนแคว้นมคธจึงเป็นเวทีที่พระพุทธเจ้าทรงประสบผลสำเร็จในการประกาศพระพุทธศาสนาในระยะเริ่มแรก พระพุทธเจ้าถึงแม้จะไม่ได้เป็นชาวมคธ แต่ก็ทรงสามารถตรัสภาษามคธได้ เพราะพระองค์ทรงเป็นพระสัพพัญญูในนิรุกติศาสตร์^๙

ดังนั้น ในการแสดงแนวทางการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรคผล พระพุทธเจ้าทรงใช้คำที่คนทั่วไปใช้กันอยู่ แต่ทรงขยายความหมายให้ตรงตามสภาวะความเป็นจริง ดังคำว่า “กาย” เป็นต้น

^๗ ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ญาณ (อภิ.วิ. ๓๐๗) นติ ตสฺมี อตเถ จ ธมฺเม จ สภานิรุตฺติ. ตสฺสา อภิลาเปตฺติ สภานิรุตฺตํ สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนตสฺส ตสฺมี สภานิรุตฺตาทิลาเป ปเภทคตฺ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิตา. (อภิ.อ. ๒/๓๗๐-๑) สภานิรุตฺตตีติ มาคธภาษา อธิเปตฺตา. (มูลฎี. ๑/๕)

^๘ อาโรปิตฺวาน ตฺนตฺติกาสมฺ โมนรมฺ. (ธมฺม.อฎฺ. ๑/๒) เอวํ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺตติสฺสณฺณิตาย สภานิรุตฺตติยา มาคธิกาย สพฺพสฺตตฺตานํ มุลภาษาสย ปเภทคตฺ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิตา. (ปฏิสฺ.อฎฺ. ๑/๕) ในมหาวิงฺสคาถา ๓๗/๒๔๔ เรียกภาษาบาลีว่า ปกติภาษา เช่นกัน. อฎฺจกถานิสฺสิตฺติ อฎฺจกถานิสฺสิตฺตวเสน จิตฺ. ปุพฺเพ ปกติภาษาสย วุตฺตํ อฎฺจกถํ สนฺธาย. (วชิร.ฎีกา ๒๙๑, สารตฺถ. ฎีกา ๓/๖)

^๙ พัฒน์ เพ็งผลา, บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๓๓), หน้า ๑๔.

ความหมายของคำว่า “กาย”

คำว่า “กาย” ในภาษาบาลีนั้น มาจากรากศัพท์ว่า กุ บพหน้า + อิ ธาตุ + ณ ปัจจัย, ลง ณ ปัจจัย ด้วยสูตร วิสรุขบพาทิโต ณ, พฤทธิ อี เป็น เอ ด้วยสูตร อสโยคนตสส วุทธิ การิเต, เปลี่ยน เอ เป็น อาย ด้วยสูตร เต อวาวยา การิเต, แยก-ลบ-รวม ด้วยสูตร ปุพพมโธ ฯ สรโลโป ฯ นเย ปรี ฯ สำเร็จรูปเป็น กาย^{๑๐}

ท่านแสดงความหมายตามรูปวิเคราะห์ไว้ว่า

กัจฉิตานํ อาโย อุปตติฏฺฐานนฺติ กาโย แปลว่า ชื่อว่า กาย เพราะเป็นที่เกิดของสิ่งสกปรกทั้งหลาย

เอเกกาเปกฺขาย อปฺปญฺเจน สงฺขาทา อวยวา อายนฺติ ยสฺมี โส กาโย แปลว่า ชื่อว่า กาย เพราะเป็นที่ไปของอวัยวะทั้งหลายที่ชื่อว่า กะ เหตุมีน้อยเมื่อมุ่งถึงแต่ละส่วน

กัจฉิตานํ เกสาทินํ อาโยติ กาโย, โส วียาวยวานมฺอุปตติฏฺฐานํ กาโยติ อธิ สมฺโพ หวุตโต^{๑๑} แปลว่า กอง ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่า “ส่วนของสิ่งสกปรกมีผมเป็นต้น ชื่อว่า กาย เปรียบเหมือนร่างกายนั้นเป็นที่เกิดขึ้นของอวัยวะทั้งหลาย”

องคฺปจฺจคานํ เกสาทินญจ รมฺมานํ สมฺภูญฺเจน หตฺถิกายรทฺกายาทโย วีย กาโย^{๑๒} แปลว่า ชื่อว่า กาย เพราะมีความหมายว่าหมู่ของอวัยวะน้อยใหญ่และธรรมทั้งหลายเหมือนร่างกายข้างและตัวถึงรด เป็นต้น

อายนฺติ เอเตนาติ อาโย รมฺมา เอเตน วิญฺญตฺติสงฺขาเตน รมฺเมน การณฺญเตน อายนฺติ อุปฺปชฺชนฺติ อิติ ตสฺมา โส รมฺโม อาโย วิญฺญตฺติ ฯ กัจฉิตโต อาโย กาโย ฯ อธิ กายสทฺโท กายวิญฺญตฺติ-วาทโก ฯ^{๑๓} ชื่อว่าอายะ เพราะวิเคราะห์ว่า อายนฺติ เอเตน ความว่า ธรรมทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยธรรมคือเหตุ กล่าวคือวิญญูตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่าอายะ หมายถึงวิญญูติ ฯ ความเกิดขึ้นที่น่ารังเกียจ ชื่อว่ากายะ ฯ ในที่นี้ กาย-ศัพท์ มีความหมายว่ากายวิญญูติ ฯ

ดังนั้น โดยสรุป คำว่า กาย ตามความหมายศัพทศาสตร์ มี ๒ อย่าง คือ เทหะ-ร่างกาย และ ราสี-หมู่, กอง เป็นศัพท์ที่มีความหมายตามที่คนทั่วไปใช้กัน แต่พระพุทธเจ้าทรงใช้ในการกำหนดรู้ การเกิดดับของรูปนามที่เป็นปัจจุบันขณะเพื่อการบรรลุมรรคผลในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความหมาย นอกเหนือไปจาก ๒ อย่างตามที่กล่าวมา

^{๑๐} วิ.โยชนา (บาลี) ๑/๑๕๑.

^{๑๑} อภิธาน.สุจิ. (บาลี) ๑๕๑, ๖๓๐, ๑๐๘๔/๓๔๗.

^{๑๒} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๗๑.

^{๑๓} วิ.โยชนา (บาลี) ๑/๑๕๑.

การบรรลุมรรคผลในพระพุทธศาสนา

การปฏิบัติธรรมเป็นการรับรู้สภาวะธรรมในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง การมีสติ หายใจเข้า และหายใจออกก็เป็น การรับรู้วโยธาตุตามความเป็นจริงตามหลักธาตุกรรมฐาน แต่เนื่องจากสมาธิของโยคีผู้ปฏิบัติยังไม่ปรากฏชัดเจน เขาจึงรับรู้สภาวะกระทบของกองลมที่ปลายจมูก เป็นหลักโดยไม่อาจเห็นประจักษ์สภาวะของธาตุ ๔ หรือไตรลักษณ์ของกองลมได้ ด้วยเหตุนี้ โบราณจารย์จึงสอนให้รับรู้ ว่า “กระทบรู้” หรือ “ถูกรู้” โดยเป็นการกระทบระหว่างวโยธาตุกับ ปลายจมูกหรือริมฝีปากบน

การปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรคผลในพระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็น ๒ สาย คือ

๑. สมถยานิก ผู้เจริญสมถะเป็นหลัก คือ ผู้ที่เจริญสมถะอย่างใดอย่างหนึ่งมีลมหายใจ กสิณ หรือ เมตตาเป็นต้นจนกระทั่งจิตสงบในระดับอุปจารสมาธิ หรืออัปนาสมาธิแล้วจึงเจริญวิปัสสนาด้วยการ กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก องค์ฌาน (สำหรับผู้ที่บรรลุฌานแล้ว) หรือรูปนามทั่วไป (ปกิณณกสังขาร) ที่ปรากฏในปัจจุบันขณะให้เห็นประจักษ์ไตรลักษณ์

๒. วิปัสสนายานิก ผู้เจริญวิปัสสนาเป็นหลัก คือ ผู้เจริญวิปัสสนาด้วยการรู้เห็น รูปนามในปัจจุบัน ขณะตามความเป็นจริงว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน โดยอาศัยฌนิกสมาธิ คือ สมาธิชั่วขณะ เป็นเครื่องอุปถัมภ์การปฏิบัติ

อาจมีบางคนเข้าใจว่าการเจริญวิปัสสนาต้องอาศัยสมถะเป็นบาทอย่างแน่นอน โดยต้องบรรลุ ฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาได้ โดยอ้างข้อความจากคัมภีร์อรรถกถาที่ขนิภายมหารรรคว่า

โส ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา อสฺสาสปฺสฺสาเส วา ปรีคฺคณฺหาติ ฌานํคานี วา。^{๑๔}

“ภิกษุผู้นั้นออกจากฌานนั้นแล้ว ย่อมกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน”

ข้อความข้างต้น กล่าวถึงผู้บรรลุฌานด้วยการเจริญอานาปานสติกรรมฐานแล้วเจริญ วิปัสสนา โดยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกหรือองค์ฌาน มิได้มุ่งแสดงว่าถ้าไม่บรรลุฌานก็เจริญวิปัสสนาไม่ได้ เพราะธรรมที่เป็นกามาวจรทั้งหมดควรเป็นอารมณ์ของสมถยานิกและวิปัสสนายานิกทั้งสองจำพวก

การเจริญสมถกรรมฐานจนกระทั่งบรรลุฌานแล้วเจริญวิปัสสนาต่อมา เป็นวิธีปฏิบัติที่ใช้เวลานาน สำหรับคนทั่วไป เพราะโยคีผู้ปฏิบัติต้องสร้างสมาธิจนถึงระดับปฏิภาคนิมิตจึงจะได้บรรลุฌาน นอกจากนั้น เขาต้องเคยได้บรรลุฌานมาแล้วในภพก่อน เพราะฌานเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ๒ ประการ คือ ความเพียรในภพนี้ และบารมีในภพก่อน ถ้าไม่เคยสั่งสมบารมีในสมถภวานาก็อาจไม่ได้ บรรลุฌาน ตลอดชีวิต ดังนั้น ในปัจจุบันจึงนิยมเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยตรง อย่างไรก็ตาม ถ้าผู้ปฏิบัติเจริญ สมถกรรมฐานก่อนด้วยการเจริญเมตตาหรือระลึกถึงพระพุทธคุณจนกระทั่งบรรลุอุปจารสมาธิ แล้วจึง

^{๑๔} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๔/๓๗๕.

เจริญวิปัสสนาต่อมา ก็จะทำให้การปฏิบัติวิปัสสนาดำเนินไปได้โดยง่ายเพราะสามารถข่มนิวรณ์ได้ด้วยกำลังอุปปจารสมาธิ

ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าทรงชี้แนะการปฏิบัติอานาปานสติเพื่อให้โยคีผู้ปฏิบัติได้บรรลุฌานก่อนแล้วเจริญสมณะหรือวิปัสสนาที่เหลือในเวลาต่อมา วิธีปฏิบัติเช่นนี้ส่งผลให้บรรลุความก้าวหน้าในวิปัสสนาอย่างรวดเร็วด้วยกำลังของฌานสมาธิในสมถภาวนา ในคัมภีร์อรรถกถาอุปปินณาสกักล่าวไว้ว่า ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐานจนกระทั่งบรรลุฌานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา เหมือนคนอาศัยเรือหรือแพเป็นต้นข้ามฝั่ง ส่วนผู้ที่เจริญวิปัสสนากรรมฐานล้วน ๆ เหมือนคนว่ายน้ำข้ามฝั่งด้วยกำลังแขนของตน ดังข้อความว่า

สมาบัติดี ตาว ปทภูฐานํ กตวา วิปัสสนํ วฑฺฒตวา อรหตฺตํ คณฺหนฺโต ภิกฺขุ นาวํ วา อุพฺมุปาทีนินฺวา นิสฺสาย มโหฬํ ตริตฺวา ปารํ คจฺจนฺโต วีย น กิลมตี. สุกฺขวิปัสสโก ปน ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อรหตฺตํ คณฺหนฺโต พาหุพฺเพลน โสถํ ฉินฺทิตฺวา ปารํ คจฺจนฺโต วีย กิลมตี.^{๑๕}

“ภิกษุผู้ทำสมาบัติให้เป็นปกติสถานก่อนแล้วเจริญวิปัสสนาบรรลุอรหัตตผล ย่อมไม่ลำบากเหมือนบุรุษที่อาศัยเรือหรือแพเป็นต้นข้ามห้วงน้ำใหญ่ไปสู่ฝั่ง ส่วนผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ พิจารณาปกิณณกสังขาร (สังขารทั่วไปที่ปรากฏทางทวาร ๖) แล้วบรรลุอรหัตตผล เหมือนบุรุษที่ว่ายน้ำไปสู่ฝั่งตัดกระแสน้ำด้วยกำลังแขน”

การที่จะบรรลุมรรคผลตามที่กล่าวมานั้น เป็นการกล่าวถึงการเจริญวิปัสสนากรรมฐานที่ต่อยอดจากการได้ฌานแล้ว และการเจริญวิปัสสนากรรมฐานโดยตรง แต่การจะบรรลุมรรคผลได้ต้องผ่านการรู้แจ้งรูปนามตามความเป็นจริง อันเป็นผลมาจากการพิจารณาการเกิดดับของรูปนามที่มีกายเป็นบาทฐาน ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจในคำว่า “กาย” เป็นเบื้องต้นก่อน

คำว่า “กาย” ในการปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุมรรคผล

ข้อความว่า กายะ กายานุปัสสนา หรือ กายะ กายานุปัสสี พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยทุกฉบับแปลว่า “พิจารณาเห็นกายในกาย” ผู้เขียนขอแปลว่า “ตามรู้กองรูปว่าเป็นกองรูป” ด้วยเหตุผล ๓ ประการ คือ

๑. กาย-ศัพท์ใน กายะ และ กายานุปัสสี มิได้หมายถึงร่างกาย แต่หมายถึงกองรูป ๑๘ อย่าง คือ หมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกุลมณสิการ หมวดธาตุ-มนสิการ หมวดปาชา ๘ และนิลกสิณเป็นต้น ๔ ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐานภายใน ดังข้อความ ว่า

^{๑๕} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๗๓/๔๕.

กาเย กายานุปัสสีติ อานาปานปพพ อิริยาปถปพพ จตสมปชฌณปพพ ปฏิกูล-มนสิการปพพ ธาตุมนสิการปพพ นวสิวถิกปพพานิ อชฌตตปริกมวเสน จตตาริ นีลาทิกสิณานีติ อิมสมิ อฏฐารสวิโร กายเ ตเมว กายั ปถณาย อนุปัสสนโต.^{๑๖}

“คำว่า กายเ กายานุปัสสี (ตามรู้ก่องรูปว่าเป็นก่องรูป) หมายความว่า ตามรู้ก่องรูปนั้น นั่นเอง ด้วยปัญญาในก่องรูป ๑๘ อย่างเหล่านี้ คือ หมวดอานาปานะ หมวดอิริยาบถ หมวด สัมปชัญญะ หมวดปฏิกูลมนสิการ หมวดธาตุมนสิการ หมวดป่าช้า ๙ และนี่ลกสิณเป็นต้น ๔ ที่ปรากฏด้วยการเจริญกรรมฐานภายใน”

กายเ อนุปัสสนา กายานุปัสสนา. รูปกายเ รูปสมุเท อสสาสปสสาสาทิกสส อวยวกายสส ตัตตกายภาเวน วา อนิจจาทีภาเวน วา ยาว ตสมิ ตสมิ กายเ สมโมโห ปหิยติ, ตาว ปุนปปุนิ นิรนตรี สมนุปัสสนาติ อตโถ.^{๑๗}

“การตามรู้ภายในก่องรูป ชื่อว่ากายานุปัสสนา หมายความว่า การติดตามรู้อย่างต่อเนื่องสม่ำเสมอ ในอาการที่เป็นไปของก่องรูปส่วนใดส่วนหนึ่งมีลมหายใจเข้าออกเป็นต้น โดยความเป็นก่องรูปนั้น ๆ หรือโดยความเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นต้นภายในก่องรูป トラบจนขจัดความหลงผิด ในก่องรูปนั้น ๆ ได้”

จะเห็นได้ว่า ในคำอธิบายหมวดกายานุปัสสนาของมหาสติปัฏฐานสูตร พระพุทธเจ้าทรงอธิบาย กาย-ศัพท์มีความหมายว่า ก่องรูป ด้วยหมวดอานาปานะเป็นต้น เพราะลมหายใจเข้าออกไม่ใช่ร่างกาย ที่ประกอบด้วยอาการ ๓๒ แต่เป็นวโยธาตุที่นับเข้าในก่องรูป แม้อิริยาบถยืน เดิน นั่ง นอน ที่ตรัสไว้ในหมวดอิริยาบถ ก็เป็นอากัปกิริยาทางร่างกาย แต่ไม่ใช่ร่างกาย ดังนี้เป็นต้น

๒. คำว่า อนุปัสสนา และ อนุปัสสี แปลตามศัพท์ว่า “เห็นเนื่อง ๆ” โดย อนุ มีความหมายว่า “เนื่อง ๆ” ส่วน ปัสสนา และ ปัสสี มีความหมายว่า “เห็น” แต่ในที่นี้แปลให้เข้าใจง่ายว่า “ตามรู้” เพราะเป็นการรู้เห็นด้วยปัญญาอันเป็นตาใน ไม่ใช่การเห็นด้วยตาเนื้อตามปกติ และคำว่า “ตาม” ก็ระบุถึงการเกิดขึ้นบ่อย ๆ สม่ำเสมอ, ต่อเนื่อง

๓. คำว่า กายานุปัสสนา หรือ กายานุปัสสี อาจตั้งรูปวิเคราะห์ว่า กาโย อิติ อนุปัสสนา (การตามรู้ว่าเป็นก่องรูป ชื่อว่ากายานุปัสสนา) หรือ กาโย อิติ อนุปัสสี กายานุปัสสี (ผู้ตามรู้ว่าเป็นก่องรูป ชื่อว่ากายานุปัสสี) ตามศัพท์ว่า อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ที่ไม่เที่ยง) ดังข้อความในคัมภีร์ อรรถกถาว่า

^{๑๖} อจ.เอกก. (บาลี) ๑/๓๙๐/๔๓๙.

^{๑๗} ปรมตถ.ฎีกา (บาลี) ๗/๓๓๑.

อนิจจานุปัสสนาติ ตสสา อนิจจตาย วเสน รูปาทีสุ อนิจจันติ อนุปัสสนา.^{๑๘}

“คำว่า อนิจจานุปัสสนา (การตามรู้ว่าไม่เที่ยง) หมายความว่า การตามรู้ว่าไม่เที่ยง ในรูปเป็นต้น โดยเนื่องด้วยความไม่เที่ยงนั้น”

ประโยคข้างต้นคำว่า อนิจจันติ อนุปัสสนา แสดงรูปวิเคราะห์ของ อนิจจานุปัสสนา ว่า

- อนิจจํ อิติ อนุปัสสนา อนิจจานุปัสสนา = การตามรู้ว่าไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิจจานุปัสสนา

คำว่า กายานุปัสสี ในคัมภีร์อรรถกถาอังคุตตรนิกายข้างต้นอธิบายว่า ตเมว กายํ ปญญา อนุปัสสนโต (ตามรู้ก่องรูปนั้นนั่นเองด้วยปัญญา) ส่วนในคัมภีร์อรรถกถามหาสติปฏิฐานสูตร^{๑๙} อธิบายว่า กายานุปัสสีติ กายเ อนุปัสสนสีโล กายํ วา อนุปัสสมาโน (คำว่า กายานุปัสสี หมายความว่า ผู้ตามรู้ภายในก่องรูปเสมอ หรือผู้ตามรู้ก่องรูป) ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า กายานุปัสสี มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ตามรู้ภายในก่องรูปในก่องรูป = คำว่า กายานุปัสสนา หรือ กายานุปัสสี เป็นสัตตมี ตัปปุริสสมาส

๒. ตามรู้ก่องรูปในก่องรูป = คำว่า กายานุปัสสนา หรือ กายานุปัสสี เป็นทุตติยา ตัปปุริสสมาส

โดยเหตุที่คำแปลตามศัพท์ทั้งสองอย่างเหล่านี้เข้าใจยากตามภาษาไทยในปัจจุบัน ดังนั้น ผู้เขียนจึงแปลสำนวนใหม่ว่า “ตามรู้ก่องรูปว่าเป็นก่องรูป” น่าจะฟังง่ายกว่า

แม้โยคีผู้ปฏิบัติที่เจริญอานาปานสติกรรมฐานจะต้องเพ่งจิตจดจ่อกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกตามวิธี ๑๖ อย่าง มีลมหายใจเข้าออกสั้นก็รู้ว่าสั้นเป็นต้น แต่เมื่อจิตตั้งมั่นมีสมาธิขึ้นแล้ว เขาไม่เพียงรับรู้ลมหายใจเท่านั้น แต่ยังสามารถรับรู้ร่างกายอีกด้วยว่า ร่างกายนี้เป็นเหตุเกิดของลมหายใจ ส่วนลมหายใจเป็นผลของร่างกาย เพราะลมหายใจมีไม่ได้ถ้าไม่มีร่างกาย ดังนั้น วิสุทธิมรรค มหาภูิกาจึงอธิบายว่า กาย-ศัพท์ คือ ลมหายใจเข้าออกและรูปกาย ในประโยคนี้นี้ว่า ตาย สติยา เตน ญาณน ตํ กายํ อนุปัสสติ (ภิกษุตามรู้ก่องรูป คือลมหายใจเข้าออก และรูปกายนั้นด้วยสติและปัญญา ดังกล่าว) ดังข้อความว่า

ตํ กายนฺติ ตํ อสฺสาสปฺสฺสาสกายญฺเจว ตนฺนิสฺสยฺรूपกายญฺจ.^{๒๐}

“คำว่า ตํ กาย (ก่องรูปนั้น) ได้แก่ ก่องรูปคือลมหายใจเข้าออกนั้นและรูปกาย อันเป็นที่อาศัยของลมหายใจเข้าออกนั้น”

^{๑๘} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๒๓๖/๓๑๖.

^{๑๙} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๗๓/๓๗๑.

^{๒๐} วิสุทธิ.มหาภูิกา (บาลี) ๑/๒๑๙/๓๘๒.

ฉะนั้น จึงเรียกว่า การเจริญสติปัฏฐานที่ตามรู้กอรูปรูปร่างกายว่าเป็นกอรูปร่างกายไม่ใช่ตัวตน บุคคล เรา เขา เป็นแต่เพียงธาตุ ๔ มารวมกัน

โดยประการดังนี้ โยคีผู้ปฏิบัติที่รู้ชัดลมหายใจเข้าออกตามลักษณะเหล่านี้ด้วยลมยาวและลมสั้น พึงทราบว่ เมื่อหายใจเข้ายาวย่อมรู้ชัดว่า หายใจเข้ายาว เมื่อหายใจออกยาวย่อมรู้ชัดว่า หายใจออกยาว

เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติที่รู้ชัดอย่างนี้ :-

ทีโฆ รสโส จ อสสาโส   ปสสาโสปี จ ตาทิโส

จตตารโ วณฺณา วตฺตุนฺติ   นาสิกฺคฺเค ว ภิกฺขุโน.

“ลม ๔ อย่าง คือ ลมหายใจเข้ายาวและสั้น และลมหายใจออกยาว และสั้นเช่นนั้น ย่อมปรากฏที่ปลายจมูกของภิกษุหรือริมฝีปากบน”

การแนะนำให้โยคีผู้ปฏิบัติเจริญสติกำหนดรู้ลมหายใจที่ปลายจมูกหรือริมฝีปากบนตามที่กล่าวไว้ในพระบาลี อรรถกถา และฎีกา เป็นวิธีเจริญสมถกรรมฐานเพราะสมาธิของสมณะเกิดขึ้นจากการตั้งจิตจดจ่อเพียงสถานที่แห่งเดียว แต่ในการเจริญวิปัสสนาอาจตามรู้ลมหายใจในสถานที่อื่น จากทั้งสองแห่งนั้นได้ โดยมีได้จำกัดสถานที่ เหมือนลมขึ้นเบื้องบน (อุทัจจกมาโย) เป็นต้นที่อาจตามรู้ได้โดยไม่จำกัดสถานที่

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมีประโยคว่า ปสสมภยํ กายสงขารํ อสสสิสสามิติ ฯเปฯ ปสสสิสสามิติ สิกฺขติ คำว่า สิกฺขติ (สำเนียง) หมายความว่า เพียรพยายามอย่างนี้ว่า เราจักรู้ชัดกมลทั้งหมด ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก

เมื่ออธิบายขยายความของคำว่า สิกฺขติ เพิ่มเติมว่า :-

ก. การสำรวม คือสติสังวรและวิริยสังวร ของโยคีผู้ปฏิบัติได้อย่างนั้น คือกำหนด ให้รู้ชัดเบื้องต้นท่ามกลาง และที่สุดของกมลเข้าออก เป็นอธิศีลสิกขาในไตรสิกขานี้

ข. สมาธิ คือการตั้งจิตมั่น ของโยคีผู้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นอธิจิตตสิกขา

ค. ปัญญาของโยคีผู้ปฏิบัติอย่างนั้น เป็นอธิปัญญาสิกขา

รวมความว่าโยคีผู้ปฏิบัติธรรมได้ศึกษา เสพคุ่น เจริญ สังสมในอารมณ์คือลมหายใจ เข้าออกด้วยสตินั้น ด้วยความใสใจนั้น ต้องพยายามเพื่อให้ญาณเกิด

ในสองวาระแรก ที่เกี่ยวกับลมหายใจยาวสั้นของวิธีเจริญกรรมฐานที่มีวิธี ๑๖ ประการ โยคีผู้ปฏิบัติควรหายใจเข้าออกอย่างเดียวเท่านั้น ไม่ควรทำกิจอะไร ๆ อื่น แต่ว่าตั้งแต่วิธีที่ ๓ นี้ไป เขาควรทำความเพียรในการก่อให้เกิดญาณเป็นต้น ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสลำดับเทศนา โดยเป็นปัจจุบันกาล

ว่า อสสสามีติ ปชานาติ (รู้ชัดว่าหายใจเข้า) ปสสสามีติ ปชานาติ (รู้ชัดว่าหายใจ ออก) ในปฐมนัยและทุติยนัยที่เกี่ยวกับลมหายใจยาวและสั้นนั้น แล้วยกลำดับเทศนาโดยเนื่องด้วยวิภัติที่แสดงอนาคตกาลตามนัยว่า สพพกายปฏิสัเวที อสสสิสสามิ (เราจักรู้ชัดกองลมทั้งหมด ขณะหายใจเข้า) เป็นต้น เพื่อแสดงลักษณะที่ก่อให้เกิดญาณเป็นต้น ซึ่งควรทำตั้งแต่ตติยนัยนี้ เป็นต้นไป

ในสองวาระแรก พระพุทธเจ้าทรงประกอบใช้วิภัติที่แสดงปัจจุบันกาลว่า อสสสามิ (หายใจเข้า) และ ปสสสามิ (หายใจออก) เพราะการรู้เห็นลมหายใจเข้าออกที่มีลักษณะสั้นหรือยาวไม่ยากนัก แต่การรู้เห็นกองลมทั้งหมด การผ่อนลมหายใจ และการรู้ชัดปิติ เป็นต้น เป็นสิ่งที่ยากกว่า ดังนั้น ในสองวาระหลังทรงประกอบใช้วิภัติที่แสดงอนาคตกาลว่า อสสสิสสามิ (จักหายใจเข้า) ปสสสิสสามิ (จักหายใจออก) อันที่จริง โยคีผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตที่เป็นแสง เข้าไปภายในร่างกายและออกจากร่างกายแล้วจึงจะสามารถรู้เห็นกองลมซึ่งปรากฏที่ปลายจมูก หัวใจ และสะดือได้ แต่ถ้ายังไม่เกิดนิมิตเช่นนี้ก็ควรกำหนดรู้ลมหายใจว่าสั้นหรือยาวเท่านั้น ดังข้อความว่า

“การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นนี้ได้แม้ในสองนัยแรกนั้น เพราะมีการหยั่งเห็นลมหายใจเข้าออกว่ายาวหรือสั้นตามความเป็นจริง แต่การก่อให้เกิดญาณเป็นต้นนั้นไม่ยากนัก เพราะเพียงรับรู้ลมหายใจเหล่านั้นตามที่ดำเนินไป จึงประกอบปัจจุบันกาลในสองนัยแรกนั้น แต่การก่อให้เกิดญาณ เป็นต้นในตติยนัยเป็นต้นนี้ทำได้ยาก เหมือนการเดินทางบนคมมิตของบุรุษ จึงประกอบอนาคตกาล เพื่อแสดงว่าในตติยนัยเป็นต้นนี้มีการเตรียมการก่อนอย่างยิ่ง”^{๒๑}

คำว่า “กาย” ในบทว่า ปสสมภยํ กายสงขารํ

คำว่า ปสสมภยํ กายสงขารํ อสสสิสสามีติ ฯเปฯ ปสสสิสสามีติ สิกขติ หมายความว่า เธอสำเหนียกว่า เมื่อเราทำลมหายใจ (กายสังขาร) ที่หยาบให้สงบ ให้ระงับ ให้ดับ ให้สงบเป็นพิเศษ ขณะหายใจเข้า ขณะหายใจออก พึงทราบความหยาบ ละเอียดย และสงบในเรื่องนั้น ดังต่อไปนี้

คำว่า กายสงขาร ในที่นี้แปลว่า ลมหายใจ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “สภาวะที่ถูกร่างกาย ประูแต่ง” หมายความว่า ลมหายใจเนื่องด้วยร่างกาย ถ้าไม่มีร่างกาย ลมหายใจก็มิได้ ดังนั้น ลมหายใจจึงเป็นสิ่งที่ร่างกายประูแต่งให้เกิดขึ้น มีรูปวิเคราะห์ว่า

สงขริยตีติ สงขารโ = สภาวะที่ถูกประูแต่ง ชื่อว่า สังขาร

กายสส สงขารโ กายสงขารโ = สภาวะที่ถูกร่างกายประูแต่ง ชื่อว่า กายสังขาร

^{๒๑} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๒๐/๓๘๔-๓๘๕.

ตั้งข้อความว่า

กายสังขารนติ อสสาสปสสาส์. โส หิ จิตตสมมฺภูจาโนปิ สมานิ กรชกายบฺปฏิพทฐวุตฺติตาย เตน สงฺขริยตีติ กายสงฺขารโโรติ วุจฺจติ. โย ปน “กายสงฺขารโ วจีสงฺขารโโรติ เอวมาคโต กายสงฺขารโ เจตนาลกฺขโณ สติปิ ทวารนฺตรูปตฺตติยฺ ะภฺยุยวุตฺติยา, ตพฺพหฺลวุตฺติยา จ กายทฺวาเรน ลกฺขิโต, โส อธิ นาธิปเปโต.”^{๒๒}

“คำว่า กายสังขาร คือ ลมหายใจเข้าออก เพราะลมนั้นแม้มีจิตเป็นสมมฺภูฐานก็เรียกว่า กายสังขาร เพราะถูกร่างกายนั้นปรุงแต่ง เนื่องจากดำเนินไปเนื่องด้วยรูปกายหยาบ ส่วนกายสังขารใดที่มีลักษณะคือเจตนาที่ประกอบกับกามาวจรกุศลจิต ๘ อกุศลจิต ๑๒ ที่เกิดทางกายทวาร ซึ่งพบอย่างนี้ว่า กายสังขาร วจีสงฺขาร ถูกกำหนดด้วยกายทวาร เพราะเป็นไปโดยมากและดำเนินไปเสมอ แม้จะมีการเกิดขึ้นทางทวารอื่นก็ตาม กายสังขารนั้นไม่ถูกประสงค์เอาในเรื่องนี้”

กาย คือลมหายใจเข้าออก มีลักษณะหยาบ ละเอียด และสงบ

เมื่อก่อนตอนที่ยังมีได้กำหนดลมหายใจเข้าออก กายและจิตของโยคีผู้ปฏิบัตินี้ยังกระวนกระวาย หยาบ เมื่อกายและจิตยังหยาบไม่สงบ แม้ลมหายใจเข้าออกก็หยาบ คือเป็นไปอย่างรุนแรง จมูกไม่พอหายใจ ต้องหายใจเข้าออกทางปากอยู่ แต่เมื่อกายและจิตของเขาถูกกำหนดแล้ว ลมหายใจเข้าออกเหล่านั้นย่อมสงบระงับ เมื่อกายและจิตนั้นสงบแล้ว ลมหายใจเข้าออกย่อมเป็นไปละเอียด ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่า มีอยู่หรือไม่มี

ลมหายใจเข้าออกของคนทั่วไปที่มีจิตซัดส่ายอยู่เป็นสภาวะหยาบไม่สงบ แต่เมื่อโยคีผู้ปฏิบัติ กำหนดกายคือลมหายใจและจิตที่ตามรู้ลมหายใจหรือจิตที่ประกอบด้วยราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ตามหลักจิตตานุปัสสนา ลมหายใจจะค่อย ๆ สงบละเอียดยิ่งขึ้นจนเกือบจะไม่มี อุปมาเหมือน คนวิ่งลงจากภูเขาหรือวางของหนักลงจากศิระชะอยู่ ลมหายใจเข้าออกของเขาย่อมหยาบ จมูกไม่พอหายใจ ต้องหายใจเข้าออกทางปากอยู่ แต่เมื่อเขาบรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้นแล้วอาบและดื่ม แล้วเอาผ้าเปียกวางไว้ที่อก นอนพักได้ร่มไม้ ลมหายใจเข้าออกเหล่านั้นของเขาค่อยละเอียดลง ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่ามีอยู่หรือไม่มี ฉันทิ เมื่อก่อนตอนที่ยังมีได้กำหนดลมหายใจเข้าออก กายและจิตของโยคีผู้ปฏิบัตินี้ ... ถึงลักษณะที่ควรพิจารณาว่า มีอยู่หรือไม่มี ฉันทินัน

ข้อนี้เป็นเพราะเขาไม่มีความตั้งใจ ดำริ ใส่ใจและพิจารณาว่า เราจักระงับลมหายใจหยาบ ๆ เมื่อก่อนตอนที่ยังมีได้กำหนดลมหายใจเข้าออก แต่มีอยู่ในเวลาที่กำหนดแล้ว ดังนั้น ลมหายใจของเขา ในเวลาที่ได้กำหนดจึงละเอียดกว่าเวลาที่ยังมีได้กำหนด

^{๒๒} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๒๐/๓๘๕.

ตั้งโบราณจารย์กล่าวว่า :-

สารทฺธ กายะ จิตฺเต จ อธิมตฺตํ ปวตฺตติ

อสารทฺธมฺหิ กายมฺหิ สุขุมํ สมฺปวตฺตติ.

“เมื่อกายและจิตยังกระสับกระส่าย ลมหายใจหยาบย่อมนั้นไป

เมื่อกายและจิตไม่กระสับกระส่าย ลมหายใจละเอียดย่อมเป็นไปดี”

กาย คือลมหายใจเข้าออก มีวิธีผ่อนกลดตามนัยทางวิปัสสนา

วิธีผ่อนกลดในวิปัสสนาคือ

ก. ลมหายใจที่เป็นไปในเวลาไม่ได้กำหนด คือมิได้เจริญสติรู้สภาวะธรรม หยาบ แต่ละเอียดในเวลา กำหนดมหาภูตรูป หมายถึงการเจริญวิปัสสนาโดยมีธาตุสี่เป็นหลัก

ข. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดอุปาทยารูป

ค. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปทั้งสิ้น เพราะภาวนาประณีตยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ฆ. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดนาม

ง. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปนาม

จ. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดปัจจัย

ฉ. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในเวลากำหนดรูปนามพร้อมทั้งปัจจัย

ช. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบ แต่ละเอียดในวิปัสสนาที่ยังเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ คือ สัมมสนญาณที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นกลุ่ม

ฉ. แม้มลมหายใจนั้นก็ยังหยาบในวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน คืออุทฺทัพพญาณ ภัทฺถญาณ ภยญาณ และอาทีนวญาณ แต่ละเอียดในวิปัสสนาที่มีกำลังมาก คือนิพพิทาญาณเป็นต้นไป

วิปัสสนาที่ยังเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ คือ สัมมสนญาณที่พิจารณาเห็นรูปนามเป็นกลุ่ม วิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน คือ อุทฺทัพพญาณ ภัทฺถญาณ ภยญาณ และอาทีนวญาณ ส่วนวิปัสสนาที่มีกำลังมาก คือ นิพพิทาญาณเป็นต้นไป ดังข้อความว่า

ลกฺขณารมฺมณิกวิปัสสนาติ กลาปสมฺมสนมาห. นิพพิทานุสฺสสนโต ปฏฺฐาย พลววิปัสสนา. ตโต โอรํ ทุพฺพลวิปัสสนา.^{๒๓}

^{๒๓} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๒๒๑/๓๘๗.

“คำว่า ลักษณะารมณิกวิปัสสนา (วิปัสสนาที่หยั่งเห็นไตรลักษณ์เป็นอารมณ์) กล่าวถึงการพิจารณาเห็นเป็นกลุ่ม วิปัสสนาที่มีกำลังมาก มีได้ตั้งแต่การหยั่งเห็นความเบื่อหน่ายเป็นต้นไปต่ำกว่านั้นเป็นวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน”

นิพพิทาติ นิพพิทาญาณิ. เตน พลววิปัสสนมาห.^{๒๔}

“คำว่า นิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) คือ นิพพิทาญาณ คำนั้นระบุถึงวิปัสสนาที่มีกำลังมาก”

อย่างไรก็ตาม ในฐานะบางแห่งวิปัสสนาที่มีกำลังมาก (พลววิปัสสนา) ระบุถึงอุทฺทัพพญาณ ระดับแก่กล้าเป็นต้นไปจนถึงสังขารุเปกขาญาณ ส่วนวิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน (ตรุณวิปัสสนา) คือนามรูปปริจเฉทญาณ ปัจจยปริคคหญาณ สัมมสนญาณ และอุทฺทัพพญาณ ระดับอ่อน ดังข้อความว่า พลววิปัสสนาติ ภัยตุปฏฺฐาเน ญาณิ อาทีนวานุปฺสสเน ญาณิ มุญฺจิตฺตมยตาญาณิ ฅงคญาณนฺติ จตฺตุนฺนิ ญาณานํ อธิวจนฺนิ.^{๒๕}

“คำว่า พลววิปัสสนา (วิปัสสนาที่มีกำลังมาก) เป็นชื่อของญาณ ๔ คือ ปัญญาหยั่งเห็นความปรากฏว่าน่ากลัว ปัญญาหยั่งเห็นโทษ ปัญญาต้องการจะหลุดพ้น และปัญญาหยั่งเห็นความดับ”

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ นามรูปปริจฺเฉทญาณิ อาที กตฺวา ตรุณวิปฺสสนา. นิพพิทา-วิราโคติ นิพพิทา จ วิราโค จ. ตตฺถ นิพพิทา พลววิปฺสสนา, วิราโค มคฺโค. วิมุตฺติญาณทสฺสนนฺติ ผลวิมุตฺติ จ ปจฺจเวกฺขณญาณญจ.^{๒๖}

“คำว่า ยถาภูตญาณทสสนนฺติ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) คือ วิปัสสนาระดับอ่อน เริ่มตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้นไป คำว่า นิพพิทาวิราโค คือ ความเบื่อหน่ายและความคลายกำหนดในเรื่องนั้น ความเบื่อหน่ายเป็นวิปัสสนาที่มีกำลังมาก ความคลายกำหนด คือมรรค คำว่า วิมุตติญาณทสสนนฺติ (ความหลุดพ้นและปัญญารู้เห็น) คือ วิมุตติ ได้แก่ผล และปัจจเวกขณญาณ”

ยถาภูตญาณทสฺสนนฺติ ยถาสภาวขานนสงฺขาตํ ทสฺสนิ. เอเตน ตรุณวิปฺสสนํ ทสฺเสติ. ตรุณ-วิปฺสสนา หิ พลววิปฺสสนาย ปจฺจโย โหติ. ตรุณวิปฺสสนาติ นามรูปปริคคฺเห ญาณิ ปจฺจยปริคคฺเห ญาณิ สมฺมสน ญาณิ มคฺคามคฺเค ววตฺถเปตฺวา จิตฺตญาณนฺติ จตฺตุนฺนิ ญาณานํ อธิวจนฺนิ. นิพพิทนฺติ เอตยาตติ นิพพิทา. พลววิปฺสสนาติ ภัยตุปฏฺฐาเน ญาณิ อาทีนวานุปฺสสเน ญาณิ มุญฺจิตฺตมยตาญาณิ สงฺขารุเปกฺขาญาณนฺติ จตฺตุนฺนิ ญาณานํ อธิวจนฺนิ. ปฏฺฐิสงฺขานุปฺสสนา ปน มุญฺจิตฺตมยตาปฏฺฐิกิ เอว. “ยาว มคฺคามคฺคญาณทสฺสนนฺติ ตาว ตรุณวิปฺสสนาติ หิ วจนฺโต อุกฺกิเลสวิมุตฺตอุทฺทัพพญาณโต พลววิปฺสสนา.^{๒๗}

^{๒๔} วิสุทธิ.มหาฎีกา (บาลี) ๑/๑๑/๔๑.

^{๒๕} อจ.ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๓/๑๑๗.

^{๒๖} อจ.ปญจก.อ. (บาลี) ๓/๒๔/๗.

^{๒๗} อจ.ฉก.ฎีกา (บาลี) ๓/๕๐/๑๔๒-๑๔๓.

“คำว่า ยถาภูตญาณทสสนิ (การรู้เห็นตามความเป็นจริง) หมายความว่า การยังเห็น ที่เรียกว่า การรู้เห็นสภาวะตามที่เป็นจริง คำนี้บรรจุถึงตรุณวิปัสสนา เพราะตรุณวิปัสสนาเป็นปัจจัย แก่พลวิปัสสนา คำว่า ตรุณวิปัสสนา (วิปัสสนาที่มีกำลังอ่อน) เป็นชื่อของญาณ ๔ คือ ปัญญากำหนด รูปนาม ปัญญา กำหนดเหตุปัจจัย ปัญญาพิจารณาเห็น และปัญญาที่กำหนดเอาทางหรือมิใช่ทาง คำว่า นิพพิทา คือ ปัญญาทำให้เบื่อหน่าย คำว่า พลวิปัสสนา (วิปัสสนาที่มีกำลังมาก) เป็นชื่อของญาณ ๔ คือ ปัญญา ยังเห็นความปรากฏว่าน่ากลัว ปัญญายังเห็นโทษ ปัญญาต้องการจะหลุดพ้น และ ปัญญาวางเฉยสังขาร ส่วนปัญญาพิจารณาเห็นอีก (ปฏิสังขยาญาณ) นับเข้าในฝ่ายปัญญา ต้องการจะหลุดพ้น โดยแท้จริงแล้ว พลวิปัสสนามีได้ตั้งแต่อุทฺทพพยญาณที่พ้นไปจากอุปกิเลสแล้ว ดังข้อความว่า ยาวมคคคามคคญาณทสสนวิสุตฺติ ตาว ตรุณวิปัสสนา (ตรุณวิปัสสนามีได้จนถึงมคคคามคคญาณทสสนวิสุตฺติ)”

ขอนำวิธีปฏิบัติที่ใช้สมณะนำหน้าวิปัสสนาสายพาเข้าในประเทศสหภาพเมียนมาร์ มาเป็นกรณีศึกษา อาจสรุปได้ดังนี้

โยคีผู้ปฏิบัติที่ได้บรรลุอุคคหนิมิตหรือปฏิภาคนิมิตตามวิธีสมณีย์แล้ว มักเห็นลมหายใจเป็นแสงหรือลูกไฟเท่าลูกมะนาวหรือใหญ่กว่านั้นตามกำลังสมาธิ ถ้าสมาธิมีกำลังในระดับอุคคหนิมิต แสงหรือลูกไฟมีลักษณะเป็นแสงขาว ๆ จาง ๆ ไม่สว่างมากนัก แต่ถ้าเป็นสมาธิในระดับปฏิภาคนิมิต แสงหรือลูกไฟที่พบเห็นก็จะสว่างจ้า เมื่อเขาน้อมนึกแสงหรือลูกไฟให้เข้าไปในร่างกายก็จะรู้เห็นว่า ลมหายใจเป็นเพียงธาตุลม มิใช่เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี แม้ร่างกายทั้งหมดก็เป็นเพียงกองรูป เช่นเดียวกัน หลังจากนั้นจะรู้เห็นลักษณะเฉพาะของมหาภูตรูปและอุปาหารูปตามที่กล่าวมาแล้ว ต่อมาเขาจะรู้เห็นแม้กระทั่งความเกิดดับของรูปต่าง ๆ ภายในร่างกาย ในขณะนั้น เขาเข้าใจอย่างชัดเจนว่ารูปไม่เที่ยงนี้คือปัญญายังเห็นความไม่เที่ยงเป็นลำดับแรก ต่อจากนั้น จะรู้เห็นความเป็นทุกข์ว่ารูปนามอึดอัดน่าเบื่อหน่าย และรู้เห็นความเป็นอนัตตาว่าไม่ใช่ตัวตน นี้คือปัญญารู้เห็นความเป็นทุกข์และความไม่ใช่ตัวตน บางคนอาจรู้เห็นความเกิดดับของจิตได้ด้วยกำลังสมาธิที่มากขึ้น เพราะความเกิดดับของจิตไม่ปรากฏชัดเจนเหมือนความเกิดดับของรูป เนื่องจากจิตเป็นนามธรรมที่เกิดดับเร็วกว่ารูปนั่นเอง หนึ่งความเกิดดับของจิตนั้นมีความรวดเร็วมากจนกระทั่งบางคนรู้สึกว่าจะเห็นดวงดาวมากมายกระพริบอย่างรวดเร็ว หลังจากนั้นวิปัสสนาญาณของเขาจะพัฒนาขึ้นตามลำดับ โสฬสญาณจนกระทั่งบรรลุมรรคผลในที่สุด โยคีผู้ปฏิบัติที่สามารถรับรู้ธาตุ ๔ ได้อย่างชัดเจนแล้ว ย่อมเกิดสมาธิตั้งมั่นจนรู้สึกว่าร่างกายเป็นเหมือนแสงสีขาวหรือก้อนน้ำแข็ง เมื่อเพ่งดูใกล้ชิดจะพบว่า แสงสีขาวนั้นใสขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อเพ่งดูลึกเข้าไปจึงพบเห็นก้อนน้ำแข็งใสอย่างกระจ่าง สภาวะใส ที่พบเห็นทางใจนี้เรียกว่า กายประสาทเป็นธาตุใสที่ปรากฏทั่วร่างกาย ต่อจากนั้น โยคีผู้ปฏิบัติจะรู้เห็นว่าก้อนใสนั้นแตกสลายเป็นรูปกลาป

ที่เล็กละเอียด ถ้าก้อนใสไม่แตกออก โยคีผู้ปฏิบัติต้องเพ่งจิตดูช่องว่าง (อากาสธาตุ) ในก้อนใสนั้นจนกว่า ก้อนใสจะแตกออกแล้วจะเห็นรูปกลาปดังกล่าวอันเป็นที่รวมของธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ประกอบด้วย รูปปรมาณู ๘ อย่างเป็นอย่างน้อย คือ ธาตุ ๔ วรรณะ (สี) คันธะ (กลิ่น) รส และโอชา (สารอาหาร)

ส่วนผู้ที่เจริญอานาปานสติกรรมฐานตามวิปัสสนานัยตั้งแต่ต้นตามพระดำรัสว่า โส สโตว อสสสติ, สโต ปสสสติ (เธอมีสติ หายใจเข้า มีสติหายใจออก) ก็อาจเกิดปัญญาให้เห็นลักษณะเฉพาะ และ ลักษณะทั่วไป ของรูปนามได้ เช่นเดียวกัน กล่าวคือ เขาจะรู้เห็นสภาวะของธาตุสี่ที่ปรากฏ ในลมหายใจ ว่า มีลักษณะแข็งหรืออ่อน ไหลหรือเกาะกุม เย็นหรือร้อน หย่อนหรือตึง กล่าวคือ

ก. บางขณะรู้สึกว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนแข็งเป็นหินหรืออ่อนเป็นยุ่นุ่น นี่คือ ลักษณะเฉพาะของธาตุดิน

ข. บางขณะรู้สึกว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนละลายเป็นน้ำ หรือริมฝีปากดูดติดกันจนแยกไม่ออก นี่คือลักษณะเฉพาะของธาตุน้ำ

ค. บางขณะรู้สึกว่าร่างกายทั้งหมดหรือบางส่วนมีความร้อนกระจายออกมาชั่วขณะ นี่คือลักษณะเฉพาะของธาตุไฟ

ง. บางขณะรู้สึกว่ามีลมเคลื่อนไหวอยู่ที่ปลายจมูกตลอดเวลา หรือรู้เห็นว่าลมที่ท้อง หย่อนลงในขณะยุบ และตึงขึ้นในขณะพอง โดยไม่รับรู้ถึงรูปร่างสัมพันธฐานของท้อง นี่คือลักษณะเฉพาะของธาตุลม

ต่อจากนั้น เขาจะรู้เห็นว่าลมหายใจเข้าและลมหายใจออกมีเบื้องต้นและที่สุดอย่างชัดเจน ไม่ได้เป็นสายเดียวเหมือนในเวลาเริ่มปฏิบัติ นี่คือการพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปของ ลมหายใจตามสัมมสนญาณ หลังจากนั้นจะรู้สึกว่างลมเป็นเหมือนผงเล็ก ๆ ที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว นี่คือการรู้เห็นความเกิดดับของลมหายใจตามอุท্থัพพญาณ บางครั้งเขาู้เห็นว่าร่างกายทั้งหมดหรือ บางส่วน เช่น ผิวหนังตามใบหน้า แขน หรือขา เกิดดับอย่างรวดเร็ว นี่คือการรู้เห็นความเกิดดับของ รูปภายในร่างกายตามอุท্থัพพญาณเช่นกัน ครั้นแล้วเขาก็จะสามารถพัฒนาวิปัสสนาญาณให้สูงขึ้น ตามลำดับต่อไป

สรุปความว่า การผ่านลมหายใจให้ละเอียดมีประโยชน์เพื่อให้ร่างกายสงบนิ่ง ไม่น้อมไปข้างหน้า ด้านข้าง รอบด้าน ด้านหลัง ไหมโยกโคลง ไม้ออนเอน ไม่สายสั้น ไม่หวั่นไหว ขณะหายใจเข้า ขณะ หายใจออก แต่ถ้าลมหายใจยังไม่ละเอียดเช่นนั้น ร่างกายก็จะน้อมไปข้างหน้า ด้านข้าง รอบด้าน ด้านหลัง โยกโคลง อนเอน สายสั้น หวั่นไหว ขณะหายใจเข้า และขณะหายใจออก

นี่เป็นความหมายของคำว่า “กาย” ที่โยคีผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนากำหนดรู้สภาวะธรรมของรูปอย่าง จริงจังจะมีประสบการณ์มากมายที่แสดงให้เห็นได้ชัดถึงความเปื่อยเน่าเป็นปีคั้นของรูปที่เป็นส่วนของ กายซึ่งเราไม่สามารถบังคับบัญชาหรือจัดการให้เป็นไปตามความต้องการของเราได้

บทสรุป

พระพุทธเจ้าทรงใช้ภาษาบาลีในการสื่อสารคำสอนโดยทรงแสดงคำว่า “กาย” ในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นต้น บทบาลีว่า “กาย” เป็นคำหนึ่งที่คนทั่วไปคุ้นเคย มีความหมายตามหลักศัพทศาสตร์ ๒ อย่าง คือ เทหะ-ร่างกาย และ ราสี-หมู่, กอง แต่ในคำว่า กาย กายานุปัสสนา หรือ กาย กายานุปัสสี ทรงหมายถึงกองรูป ๑๘ อย่าง คือ หมวดอานาปานะ หมวดอริยาบถ หมวดสัมปชัญญะ หมวดปฏิกุศลมนสิการ หมวดธาตุมนสิการ หมวดปาฐะ ๙ และนีกสิณเป็นต้น ๔ ที่ปรากฏด้วยการ เจริญกรรมฐานภายใน ซึ่งเป็นเรื่องของรูปเป็นเบื้องต้นที่คนทั่วไปมักเห็นว่าร่างกายทั้งหมดที่เกิดมาพร้อมกับตาและหูเป็นต้นนั้นเป็นอัตตาตัวตน เมื่อพูดตามแบบชาวโลกทั่วไป เราเรียกร่างกายทั้งหมดที่ประกอบด้วยตาและหูเป็นต้นว่าเป็นตัวเรา เป็นวิญญานของเรา แต่เมื่อว่าโดยสภาพปรมาตม์แล้ว ร่างกายทั้งหมดเป็นเพียงองค์รวมที่ประกอบด้วยรูปและนามเท่านั้น ดังนั้น โยคีผู้เริ่มปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจึงต้องเริ่มต้นด้วยการสังเกตสภาวะการเกิดดับของรูปนามให้เป็นปัจจุบันขณะ ในระหว่างที่กำลังเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมทางกาย เช่น สภาวะพอง ยุบ นิ่ง คู้ เหยียด อันเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับบทว่า “กาย” ซึ่งเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา นั้น โยคีผู้ปฏิบัติจะได้รู้เห็นทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะรูป และความไม่อยู่ในบังคับบัญชาของรูปนั้น วิปัสสนาปัญญาจึงแจ่มแจ้งย่อมเกิดขึ้นแก่โยคีผู้ปฏิบัติ เมื่อเกิดวิปัสสนาปัญญาได้รู้แจ้งเห็นจริงในรูปนามอย่างนี้แล้ว ย่อมสามารถพัฒนาปัญญาที่จะส่งผลให้เกิดปฏิเวธได้ในที่สุดอันเป็นอิทธิพลของภาษาบาลีที่พระพุทธเจ้าทรงใช้ประกาศพระศาสนาเพื่อให้รู้แจ้งความจริงที่ถูกปิดบังด้วยอวิชชาในสังสารวัฏอันยาวนาน

บรรณานุกรม

- พระญาณกิตติเถระ. อภิธมมตถวิภาวินิยา ปญจิกา นาม อตถโยชนา ปจโม ภาโค. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.
- พระธรรมपालเถระ. ปรมตถมยชุตสา นาม วิสุทฺธิมคฺคมหาภูทิกา ปจโม ภาโค, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, พ.ศ. ๒๕๓๘.
- พระพุทธโฆสเถระ. วิสุทฺธิมคฺคสฺส นาม ปกรณวิเสสสฺส ปจโม ภาโค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.
- พระโมคคัลลานะ, อภิธานปทีปิกา และ อภิธานปทีปิกาสุจิ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระอัครควังสเถระ. สัททนีติ ธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ. พระธรรมโมลี ตรวจชำระ.

พระมหานิมิตร ธรรมสารโร และจำรูญ ธรรมดา แปล. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ-
ราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด
ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

พัฒน์ เพ็งผลา. บาลีสันสกฤตในภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, ๒๕๓๓.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน,
๒๕๓๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน,
๒๕๓๙ - ๒๕๔๓.

